

رویکرد انتقادی روزنامه اختر به وضعیت زنان جامعه ایران در عصر ناصری

(۹۶-۱۸۷۶ م ۱۳۱۴-۱۲۹۲ ه. ق.)

دکتر جلیل پورحسن دارابی عضو هیات علمی گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد داراب

چکیده

در عصر ناصری و پیش از مشروطیت، به دلیل محدودیت های سیاسی و اجتماعی جامعه ایران، مطبوعاتی در خارج از قلمرو جغرافیایی ایران شروع به فعالیت کردند که غالباً با دقت و با یک دیدگاه انتقادی مسایل و مشکلات جامعه آن روز ایران را مورد بررسی قرار می دادند. یکی از این روزنامه ها، روزنامه اختر بود که فعالیت مطبوعاتی خود را در سال ۱۲۹۲ ه. ق. / ۱۸۷۶ م. به مدیریت محمد طاهر تبریزی و نویسندگی میرزا مهدی تبریزی مشهور به اختر در اسلامبول شروع کرده و بیش از بیست سال با دقت بسیار مسایل زمان خود را مورد توجه قرار داده است. بررسی و ارزیابی این روزنامه نه تنها به روشن شدن گوشه هایی از تاریخ مشروطیت کمک می کند، بلکه می تواند ما را در شناسایی دقیق تر مسایل جامعه ایران در عصر ناصری رهنمون سازد. در مقاله حاضر سعی شده با بررسی مسایل و موضوعات روزنامه اختر و همچنین تحلیل مواضع و دیدگاه های آن در مورد وضعیت زنان ایرانی در این مقطع زمانی، راهکارهای مناسب جهت بهبود وضعیت زنان و پیشرفت سیاسی و اجتماعی آنان ارایه گردد. بررسی های انجام شده نشان می دهد که روزنامه اختر نه تنها در پرداختن به مسایل و مشکلات زنان در ایران و حتی در جوامع اسلامی پیشگام بوده، بلکه در جهت تحقق اهداف خود مبنی بر ایجاد زمینه ها برای مشارکت زنان ایران در فعالیت های اجتماعی و فرهنگی و حتی سیاسی، راهکارهایی مانند ضرورت تعلیم و تربیت و آموزش زنان، فراهم کردن زمینه ای برای پذیرش فعالیت های زنان در نزد افکار عمومی، ارایه طرح و الگوی مناسب برای زنان ایران، پرداختن به وظایف زنان و... ارایه می دهد.

واژگان کلیدی: روزنامه اختر، عصر ناصری، ایران، میرزا مهدی تبریزی، زنان ایران.

مقدمه

مقاله حاضر به بررسی یکی از روزنامه‌های معروف پیش از مشروطیت می‌پردازد که در خارج از مرزهای ایران (اسلامبول) بیش از بیست سال چاپ و منتشر می‌شد. علی‌رغم محدودیت وسایل ارتباط جمعی در عصر ناصری، با ورود دستگاه چاپ و به دنبال آن توسعه و گسترش مطبوعات، تحولات فرهنگی تازه‌ای در ایران آغاز گردید. این تحول فرهنگی بیشتر مدیون مطبوعات فارسی زبان خارج از کشور بود که بر خلاف مطبوعات داخلی، که دچار محدودیتهای شدید سیاسی و اجتماعی از طرف دولت و حکومت بودند، از آزادی بیشتری در جهت بیان مسایل و مشکلات جامعه ایران و هم چنین نیازمندی‌های جامعه ایران برخوردار بودند. این گروه از مطبوعات، نقش بسیار مهم و تاثیرگذاری در بیداری، روشنگری و هدایت گروه‌های مختلف اجتماعی جامعه بخصوص زنان که در آن زمان به دلایل مختلف اجتماعی و مذهبی کمتر به مسایل و مشکلات آنان توجه می‌شد، داشتند. به جرات می‌توان گفت که در این مورد روزنامه‌ی اختر بیش از دیگر نشریات داخلی و خارج از کشور، نه تنها در پرداختن به مسایل و مشکلات بانوان ایرانی پیشگام بود، بلکه در طرح مسایل و ارائه راهکارها درجهت پیشرفت گروه‌های مختلف جامعه، گوی سبقت از نشریات آن زمان ر بوده بود. علل انتخاب این روزنامه و بررسی وضعیت زنان جامعه ایران عصر ناصری به این دلیل است که اولاً "روزنامه اختر روزنامه‌ای بود غیردولتی که به دور از نظارت وزارت انطباعات و سانسور متداول آن زمان، چاپ و منتشر می‌شد. دوم آنکه روزنامه اختر در مقالات متعدد خود به بیان تمام مسایل و مشکلات جامعه ایران می‌پرداخت، گذشته از بررسی وضعیت زنان در جامعه ایران، مسایلی مانند بررسی نظام سیاسی ایران و علل عقب ماندگی آن، قانون، اصلاحات و ضرورت آن در جامعه، وطن، جامعه مدنی، حقوق بشر، تعلیم و تربیت، راهکارهای توسعه و پیشرفت جامعه ایران و... نیز در شماره‌های متعدد این روزنامه به تفصیل مورد بررسی قرار می‌گرفته است. دیگر آنکه، علی‌رغم محدودیت‌های موجود در عصر ناصری، مردم ایران استقبال گسترده‌ای از این روزنامه داشتند نکته دیگر اینکه، روزنامه اختر با پرداختن به مسایل زنان و تلاش در جهت توسعه تفکر برابری زن و مرد در کسب علم و فنون و همچنین ضرورت مشارکت زنان در عرصه فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی توانست نقش مهمی در مشارکت زنان در عرصه فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی داشته باشد.

هدف از این پژوهش روشن ساختن رویکرد اصلی این روزنامه به یکی از مهم‌ترین مسایل جامعه آن روز ایران یعنی بهبود وضعیت زنان است. بررسی این موضوع علاوه بر اینکه روشن‌کننده نظریات و

دیدگاه های بخشی از روشنفکران ایران آن زمان است، بیانگر گوشه‌ای از حیات اجتماعی، فرهنگی و مذهبی جامعه ایران بیش از مشروطیت نیز محسوب می‌شود و بدین جهت از اهمیت زیادی برخوردار است. پرسش اصلی که در این مقاله با آن روبرو هستیم این است که این روزنامه مقام و منزلت زنان ایران در این دوره را چگونه ارزیابی می‌کند و همچنین چه راهکارهایی در جهت توسعه و پیشرفت زنان و مشارکت آنان در عرصه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ارائه می‌نماید؟

معرفی اجمالی روزنامه اختر

روزنامه اختر فعالیت مطبوعاتی خود را در روز پنجشنبه ۱۶ ذی‌الحجه ۱۲۹۲ ه. ق. / ۱۳ ژانویه ۱۸۷۶ م. در اسلامبول پایتخت عثمانی آغاز نمود در ابتدا "غیر از روزهای جمعه و یکشنبه هر روز و پس از مدتی هفته ای دوبار روزهای شنبه و چهارشنبه و در سال های آخر به طور هفتگی انتشار یافته است" (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ۶۱) این روزنامه به هنگام سفارت شیخ محسن خان مشیرالدوله در اسلامبول ایجاد گردید. تقریباً همه محققین متفق القولند که مدیریت روزنامه اختر به عهده محمد طاهر تبریزی و نویسندگی آن به عهده میرزا مهدی تبریزی مشهور به اختر بوده است. اما مرحوم محیط طباطبایی در تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران محمد طاهر تبریزی را به عنوان مدیر روزنامه و میرزا نجف قلی نایب سفارت که در زبان فارسی و عربی و معارف اسلامی ادیبی پرمایه بود را نویسنده مطالب اولیه اختر ذکر می‌کند و میرزا مهدی منشی اختر را بعد از نایب سفارت ذکر می‌کند (روزنامه اختر، ۱۲۹۲: ۷). مؤلف کتاب از صبا تانیما انتشار اختر را به تشویق میرزا نجف قلی خان تبریزی از مامورین دولت ایران در اسلامبول و به مدیریت آقا محمد طاهر تبریزی دانسته و نویسندگان مقالات اختر را میرزا آقا خان کرمانی، شیخ احمدرواحی، میرزا مهدی خان تبریزی و میرزا علی محمد خان کاشانی ذکر می‌کند (آرین پور، ۱۳۵۵: ۵). اعتماد السلطنه در روزنامه خاطرات خود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶: ۷۲) هدف میرزا محمد طاهر تبریزی از انتشار روزنامه اختر را مقابله با اقدامات فرهنگی خود و به تعبیری ضایع کردن عمل خود دانسته و تحریکات افرادی مانند امین الدوله و مشیرالدوله و سفیر ایران در عثمانی را در وادار کردن میرزا محمد طاهر تبریزی در انتشار اختر موثر می‌داند. البته مدیر اختر غیر از اداره روزنامه به اقدامات دیگری نیز پرداخته، چنانکه در روزنامه ناصری (روزنامه ناصری، ۱۳۱۱: ۷) ضمن اشاره به اوصاف میرزا محمد طاهر به یکی از اقدامات او که ترجمه جلد اول "سیاحت نامه موسیو استانله" است،

پرداخته حتی در شماره‌های بعدی خود (روزنامه ناصری، ۱۳۱۱: ۵) از روزنامه اختر تشکر و تمجید نموده و به نشر مدنیت توسط اختر نیز اشاره می‌کند.

روزنامه اختر به زبان فارسی در اسلامبول منتشر می‌شد، هرچند که بعضی محققین معتقدند که روزنامه اختر نخستین روزنامه فارسی زبان چاپ عثمانی نیست (آدمیت، ۱۳۵۷: ۴۰۷) و قبل از اختر روزنامه دیگری به زبان فارسی به نام ترکستان منتشر می‌شد که میرزا حسین مشیر الدوله سپهسالار در سال ۱۲۸۱ ه. ق. (۱۸۶۴ م.) نمونه‌ای از آن را به تهران فرستاده بود (کهن، ۱۳۶۰: ۵-۱۰۴). مهم‌ترین دلیل انتخاب زبان فارسی برای این روزنامه را مقابله اختر با یاوه‌گویی‌های روزنامه‌های ترکی در عثمانی دانسته‌اند (همان: ۴۰۸) در مورد علل انتخاب اسلامبول به عنوان محل انتشار و همچنین زبان فارسی به عنوان زبان روزنامه مطالب مفصلی در شماره اول بیان شده است (روزنامه اختر، ۱۲۹۲: ۱). و شاد روان دکتر نوایی در مقدمه خود بر چاپ روزنامه اختر (مقدمه: ۹) به مسایل مانند توجه اهل علم و دانش به استانبول، توجه جوانان ایرانی که از تجدد و استبداد خفقان آوار ایران بیزار بودند و دل به جانب استامبول داشتند، توجه شاهزادگان ایرانی به استامبول در آن هنگام که مورد خشم و غضب حکومت قرار می‌گرفتند، آشنایی دیرینه آسیای صغیر با ایران، نزدیکی فکر، زبان و اندیشه و اعتقادات ایران و عثمانی، وجود حکومت استبدادی در ایران، تاثیرگذاری اصلاحات عثمانی بر روشنفکران ایرانی و... اشاره می‌کند که زمینه‌های انتشار اختر را در اسلامبول فراهم کردند. مهاجرت گروه عمده‌ای از روشنفکران و اصلاح‌طلبان عصر ناصری مانند میرزا آقا خان کرمانی، شیخ احمد روحی، میرزا حسن خبیر الملک، سیدجمال‌الدین اسدآبادی، میرزا حبیب اصفهانی معروف به دستان، میرزا یوسف خان مستشار الدوله و... به اسلامبول و همکاری آنها با اختر باعث رونق و شکوفایی این روزنامه گردید.

روزنامه اختر در همان شماره اول خود مرام و هدف خود را تحت عنوان "اساس مسلک" تحصیل اسباب اتفاق افکار حقیقی در میان مردم ایران دانسته و در جهت تحقق این اهداف گذشته از انتشار روزنامه به اقدامات فرهنگی دیگری نیز می‌پرداخت که به عنوان مثال می‌توان تالیف "رساله تحفه الامثال" توسط نظام‌العلماء (روزنامه ناصری، ۱۳۱۳: ۱) و تالیف کتاب "جغرافیای ایران" (همان: ۱) و همچنین چاپ دیوان اشعار فتح‌اله خان شییبایی اشاره کرد (براون، ۱۹۶۶: ۳۴۴). در مورد اهمیت مطالب روزنامه اختر می‌توان چنین بیان نمود که این روزنامه به دلیل فضای آزادی که از آن برخوردار بود، توانست به انتشار مطالب مفید و واقعیات جامعه ایران بپردازد. هدف از انتشار این مطالب افزایش آگاهی عمومی جامعه ایران و همچنین آشنا کردن مردم ایران با حقوق مشروع خودشان بود. انتشار این مطالب و همچنین اخبار هیجان‌انگیز کشورهای خارجی (براون: ۱۵۷) زمینه بسیاری از تغییرات و تحولات

اجتماعی و همچنین ضرورت نوسازی سازمان اداری ایران را فراهم ساخت و به همین دلیل است که عده ای آن را اولین روزنامه ارزشمند قابل خواندن دانسته اند (براون: ۴۶۸). هرچند که عده ای برخلاف این معتقدند که در روزنامه اختر ((به مطالبی احساساتی اشاره می شود که از آن پس هر سال تکرار می شد و از نظر انشاء و عبارت پردازی مخلوطی است از آه وناله توام با قلبه گویی به سبک کتاب حاج بابای اصفهانی که بعداً سرمشقی شد برای مطبوعاتی که خارج از ایران به زبان فارسی انتشار می یافت)) (کاظم زاده، ۱۳۷۱: ۱۸۲).

از آن جا که روزنامه اختر، نشریه ای سودمند و مترقی و انقلابی (مولانا، بی تا: ۲۷۵-۲۷۳) بود، یکی از ویژگی های برجسته آن را می توان انتقاد به روش روزنامه های منتشرشده در ایران در ارایه مطالب دانست که موجب عکس العمل روزنامه های داخلی ایران شد که به عنوان مثال می توان به مطالب روزنامه علمی (روزنامه علمی، ۱۳۲۴) پاسخ به نقد های روزنامه اختر در روزنامه مریخ (روزنامه مریخ، ۱۲۹۶) و چاپ مطالب اختر در روزنامه ناصری (روزنامه ناصری، ۱۳۱۳) اشاره کرد. علی رغم اینکه بعضی از روزنامه های داخلی کشور مطالبی مانند "اظهاری میلی اغلب اهالی تبریز نسبت به نشریه اختر" (روزنامه تبریز، ۱۲۹۷) یا ممنوع شدن توزیع نشریه اختر در تبریز و سپس "تکذیب تصور قدغن شدن توزیع نشریه اختر در تبریز از سوی مظفر الدین شاه میرزا" (همان) مبنی بر عدم میل و علاقه مردم نسبت به روزنامه اختر منتشر می کردند، ولی اختر با چاپ مقالات ارزشمند افرادی مانند مستشار الدوله و همچنین تفصیل قانون اساسی مدحت پاشا در عثمانی برای اولین بار (آدمیت، ۱۳۵۵: ۴۰۹) نقش اساسی در آگاهی مردم نسبت به حقوق مشروع خود ایفا نمود و با انتشار ایرادات و انتقادات مربوط به خود که جنبه آزاد منشی داشت، به بیداری افکار عمومی، نشر دانش و راست گفتاری همت گماشت.

ارتباط و نزدیکی روزنامه اختر با میرزا محسن خان معین الملک سفیر ایران در عثمانی که خود از عوامل ایجاد و انتشار روزنامه اختر بود زمینه مناسبی برای انتشار مطالب و مسایلی شد که روزنامه های داخلی به دلیل محدودیت های سیاسی و اعمال سانسور جرأت بیان آن رانداشتند که به عنوان مثال می توان انتشار افکار اصلاح طلبی، علل عزل ظل السلطان (براون، ۱۸۹۳: ۴۹۵) مقالات ارزشمند مستشار الدوله در مورد سوءجریانات اداری ایران وضعیت پلیس در تهران و واکنش شدید حکومت در برابر این اقدامات (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶: ۱۹۶) اشاره کرد. البته در بعضی موارد حکومت ناصری با ارسال جوابیه در صدد تکذیب بعضی مطالب اختر بر می آمد که به عنوان مثال می توان به مقاله اختر در مورد فروش سواحل شرقی و جنوبی دریای خزر به روس ها و نگرانی ناصر الدین شاه از این مسأله و

جواب اعتماد السلطنه اشاره کرد (اعتمادالسلطنه: ۱۹۶). یکی دیگر از دلایل اهمیت روزنامه اختر این بود که اختر با به کارگیری سبک جدیدی در نگارش مطالب سعی و تلاش زیادی در گسترش نشر ساده فارسی به عمل آورد که این امر مورد توجه و اقبال روزنامه‌های بعد از اختر نیز قرار گرفت و موجب گسترش ساده نویسی در روزنامه‌ها گردید که با ایجاد روزنامه‌های جدید همراه بود.

رواج مباحث قلمی میان روزنامه‌نگاران از دیگر ویژگی‌های برجسته اختر محسوب می‌شد که به عنوان مثال می‌توان به مباحث قلمی میان اختر و حاجی نجم الملک منجم‌باشی در مورد اعتقاد به روش تقویم نگاری فارسی و ضعف مدارس ایران در مورد عدم توجه به رواج علوم متقن اشاره کرد (آدمیت، ۱۳۵۷: ۳۹۹) و این در حالی بود که به قول سپهسالار "روزنامه که در کشور های دیگر دستگاه منحصر به فرد و اسباب ترقی یک ملتی است در ایران اسباب مسخره در آمده است" (آدمیت: ۳۸۷) یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته اختر و همچنین روزنامه‌هایی مانند حبل‌المتین و قانون افزایش آگاهی و روشنگری اعضای انجمن‌هایی بود که در پایان سلطنت ناصر الدین شاه فعالیت خود را آغاز کرده بودند. توجه اختر به وضعیت طبقات اجتماعی تاثیر گذار بخصوص تجار، (لمبتون، ۱۳۷۵: ۳۹۴) که نقش مهمی در تحولات اقتصادی و اجتماعی ایران داشتند، از دیگر ویژگی‌های این روزنامه محسوب می‌شود، همچنین مطالب اختر به قول کسروی در تاریخ مشروطه ایران (کسروی، ۱۳۶۹: ۴۱-۴۰) مایه بیداری افرادی مانند میرزا حسن رشیدیه بنیانگذار مدارس جدید گردید که نقش مهمی در توسعه مدارس جدید داشت.

اختر مانند روزنامه قانون در افشای امتیازات مانند تنباکو (مولانا، بی تا: ۲۹۰) و برانگیختن مخالفت‌ها علیه حکومت ناصری نقش بسیار مهمی داشت (فوران، ۱۳۷۸: ۲۵۶) و چنان شهرت و اهمیتی در ایران، قفقاز، عثمانی، هندوستان و عراق به دست آورد که در بعضی از نواحی قفقاز مردم عوام که روزنامه خواندن را کفر و گناه می‌دانستند، خواص را که به خواندن آن اشتیاق داشتند اختری مذهب می‌خواندند (آرین پور، ۱۳۵۵: ۲۵۱-۲۵۰ و براون، ۱۳۳۷: ۱۴۶) مرحوم صدر هاشمی در تاریخ جراید و مجلات ایران (صدرهاشمی، ۱۳۶۳/ج ۱: ۶۱) به کمک اختر به تنویر افکار عمومی جامعه ایران و همچنین تاثیر گذاری اخبار تلگرافی این روزنامه در افزایش آگاهی مردم ایران اشاره می‌کند و به نقل از ادوارد براون (براون، ۱۳۳۷: ۱۴۶) روزنامه اختر را تنها روزنامه فارسی زبان قابل مطالعه دانسته که با انتقال افکار آزادی خواهانه و اندیشه‌های هویت‌طلبانه به جامعه ایران زمینه انقلاب مشروطیت را فراهم کرد و هم چنین ((باعث تشکیل واستحکام نخستین هسته‌های مبارزه با استبداد دستگاه ناصری در بیرون از کشور شد)) (کاهن، ۱۳۶۰: ۱۰۲) انتشار این مطالب و همچنین انتقاد اختر به عملکرد

حکومت ناصری و همکاری مخالفین حکومت با این روزنامه، سرانجام شاه را وادار به عکس العمل ساخت ممنوعیت ورود اختر به ایران که به قول عبد الله مستوفی "هرگاه زیاده روی در مندرجات آن می‌دیدند ورود آن را به ایران قدغن می‌کردند" (مستوفی، ۱۳۷۱: ۱۸) و علی رغم این ممنوعیت مجدداً طبع و نشر می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶: ۳۷۹) یکی از واکنش‌های حکومت ناصری بود. این ممنوعیت یک بار در زمان صدارت امین السلطان صورت گرفت و مجدداً در سوم ذی القعدة ۱۳۰۲ با دستوری به وزیر خارجه تکرار گردید. (اعتمادالسلطنه: ۳۷۹) اعمال محدودیت‌های سیاسی و همچنین غیرقانونی اعلام کردن روزنامه‌هایی مانند اختر و قانون پس از بحران تنباکو (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۹۵) و همچنین انتقاد از نشریات سایر کشورها و اتخاذ تدابیر دیگر (آدمیت، ۱۳۵۵: ۲۶) از دیگر واکنش‌های حکومت محسوب می‌شد. انتشار روزنامه فرانسوی زبان "اکودوپرس" ((صدای ایران)) در جمادی الثانی ۱۳۰۲ هـ.ق / مارس ۱۸۸۵ م. توسط حکومت ناصری یکی دیگر از اقدامات شاه جهت مقابله با توسعه و گسترش نفوذ اختر در ایران بود (کهن، ۱۳۶۰: ۱۲۵).

سرانجام این روزنامه که سرآغاز موج نوین روزنامه‌نگاری متعهد و مسؤول و یکی از مهم‌ترین دستاوردهای روشنفکران ایرانی خاج از کشور محسوب می‌شد، پس از چندین بار تعطیل شدن و ممنوع‌الورود شدن به ایران، پس از ترور ناصر الدین شاه در ذی القعدة ۱۳۱۳ هـ.ق. آوریل ۱۸۹۶ م. توانست چند صباحی دیگر به عمر روزنامه‌نگاری خود ادامه دهد، ولی به دلیل محدودیت‌های ایجاد شده برای مطبوعات پس از ترور شاه و همچنین ترس حکومت عثمانی از تکرار حادثه مشابه ایران برای امپراتور عثمانی، این کشور تحت فشار ایران و در حالی که روزنامه اختر بیست و سومین سال فعالیت مطبوعاتی خود را پشت سر می‌گذاشت به فرمان حکومت عثمانی برای همیشه تعطیل گردید. آخرین شماره منتشر شده روزنامه اختر، شماره ۱۰، سال ۲۳ (۳۰ ربیع الاول ۱۳۱۴ هـ.ق. / ۱۰ سپتامبر ۱۸۹۶ م.) می‌باشد.

همکاران روزنامه اختر

روزنامه اختر در طول مدت روزنامه‌نگاری خود از کمک و همکاری افراد مختلفی بهره می‌برد که در این قسمت به شرح مختصری از مهم‌ترین آنها و فعالیت‌هایشان اشاره می‌گردد.

۱ - میرزا محسن خان معین الملک: وی سفیر ایزان در عثمانی بود و در زمان سفارت وی روزنامه اختر ایجاد گردید. مهدی بامداد (بامداد، ۱۳۸۷/ ج ۳: ۱۲-۲۰۴) تولد وی را حدود ۱۲۳۵ هـ.ق. / ۱۸۱۹ م

و وفات وی را ۱۳۱۷ ه. ق. / ۱۸۹۹ م. ذکر می‌کند. مهمترین مشاغل وی کارمندی سفارت ایران در پترزبورگ، مستشاری سفارت ایران در پاریس، کاردار سفارت ایران در لندن، وزیر مختاری ایران در اسلامبول به مدت هیجده سال وزیر امر خارجه، ریاست شورای وزیران به مدت دو ماه می‌باشد.

۲ - میرزا نجفعلی خان دانش تبریزی: مؤسس روزنامه اختر بود. مهدی بامداد (بامداد/ج ۶: ۱-۲۸۰ و همان/ ج ۳۳: ۲۴) پس از ذکر مشاغل سیاسی وی در اسلامبول و مصر مهم ترین اقدامات فرهنگی وی را چنین ذکر می‌کند: جمع آوری اشعار شعرا در مدح میرزاسنگلاخ و تدوین کتابی به نام مجمع الاوصاف در همین رابطه در سال ۱۲۷۶ ه. ق. / ۱۸۵۹ م، تالیف کتاب "میزان الموازين فی امر الدین" در سال ۱۲۸۸ ه. ق. / ۱۸۷۱ م. در اسلامبول که رديه ای بر کتاب میزان الحق هانری مارتن است انتشار مقالات مختلف در روزنامه اختر که به عنوان مثال می‌توان به مقاله تند وی علیه روس ها اشاره کرد که به نقل از مرحوم دکتر نوایی در مقدمه جلد اول روزنامه اختر ص ۸ موجب عزل وی از سفارت ایران گردید. وی به مناسبت مراتب دانشش مورد احترام دانشمندان مصر بود، چنانکه در کنگره شرق شناسی که در "اسلو" تروژ بر پا شد از طرف دولت ایران شرکت کرد (روزنامه اختر، سال ۱۶، شماره ۳: ۸).

۳ - میرزا طاهر تبریزی: مدیر روزنامه اختر، وی ظاهراً فقط روزنامه را اداره می‌کرد و در نوشتن مقالات نقشی نداشت و ظاهراً هدف وی به گفته اعتماد السلطنه (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶: ۱۷۲) اخذ امتیازات مختلف از دولت ایران بوده است یکی از اقدامات فرهنگی وی را "تدوین الفبای جدید در مکتب ابتدایی" ذکر کرده اند (قاسمی، ۱۳۷۸: ۳).

۴ - میرزا مهدی اختر: محمد صدر هاشمی (صدرهاشمی، ۱۳۶۳/ ج ۱: ۶۴-۶۳) به نقل از روزنامه حکمت، منطبه مصر، شماره ۹۰۵، سال ۱۶ نمره صفر ۱۳۲۶ ه. ق. {مارس ۱۹۰۸ م} تولد وی در محله خیابان تبریز در جمادی الثانی ۱۲۵۵ ه. ق. / ژوئیه ۱۸۳۹ م. ذکر می‌کند. وی در سن ۲۴ سالگی از تبریز به اسلامبول رفت در سال ۱۲۹۲ ه. ق. / ۱۸۷۵ م نویسنده روزنامه اختر را به عهده گرفت. پس از توقیف اختر میرزا مهدی به ترجمه کتاب ابراهیم بیگ پرداخت. تاسیس مطبعه خورشید در اسلامبول از دیگر اقدامات فرهنگی او می‌باشد. وی سرانجام در سن ۷۰ سالگی در ذی القعدة ۱۳۲۵ ه. ق. / دسامبر ۱۹۰۷ م در اسلامبول وفات نمود.

به جز افراد فوق که در تاسیس، اداره و منشیگری اختر نقش بسیار مهمی داشتند، این روزنامه از همکاری بسیاری از رجال و روشنفکران و آزادی خواهان ایرانی که حکومت ناصری اجازه چاپ مطالب آنها را در روزنامه های داخل کشور نمی‌داد، نیز بهره مند بود. یکی از این افراد میرزا حبیب اصفهانی

معروف به داستان است که در سال ۱۲۸۳ ه. ق. / ۱۸۶۶ م. تبعیداً از ایران به استانبول رفت. مهم ترین تالیفات وی "دستور سخن و خلاصه آن دبستان در دستور زبان فارسی، ترجمه کتاب حاج بابای اصفهانی، ترجمه کتاب ژیل بلاس، تالیف کتاب خط و خطاطان به زبان ترکی، ترجمه کتاب غرابی عادات ملل از فرانسه به فارسی، همکاری با مسیو فرته مستشرق فرانسوی در انتشار دیوان بواسحق اطعمه و دیوان البسه نظام قاری و هزلیات عبید زاکانی است. هم چنین وی دارای مقالات ادبی فراوان در روزنامه اختر است که به عنوان مثال می توان به تحقیق زبان فارسی (روزنامه اختر، سال ۱۶، شماره ۳۳) و قصیده های او (روزنامه اختر، سال ۹، شماره ۲۰ و هم چنین سال ۱۴، شماره ۲۸) اشاره کرد. انتشار این آثار ارزنده در شعر و ادب فارسی توسط وی باعث گردید که به استادی زبان و ادبیات فارسی در مکتب سلطانی اسلامبول از سال ۱۲۸۳ ه. ق. / ۱۸۶۶ م. تا ۱۳۱۱ ه. ق. / ۱۸۹۴ م و عضو انجمن معارف اسلامی منصوب گردد (مستوفی، ۱۳۷۱/ج ۳: ۱۰۳) وفات وی را در روسیه و در سال ۱۳۱۱ ه. ق. ۱۸۹۴ م ذکر کرده اند (مستوفی: ۳۱۴).

میرزا یوسف خان تبریزی ملقب به مستشارالدوله از دیگر نویسندگان مقالات ارزشمند روزنامه اختر است. مهدی بامداد (بامداد، ۱۳۵۷: ۴۹۳-۴۹۰) پس از ذکر بیوگرافی خانوادگی وی مستشارالدوله را از پیشروان فکر آزادی و تغییر الفبا دانسته که در این باب نیز رساله‌ای با عنوان "اصلاح خط اسلام" در سال ۱۳۰۳ ه. ق. / ۱۸۸۶ م. تالیف نموده است (روزنامه اختر، سال سوم، شماره ۱۷) وی پس از اشتغال به مناصب اداری و سیاسی به دلیل انتشار مقالاتی راجع به سوءجریان‌ات اداری در ایران به دستور ناصر الدین شاه معزول و زندانی شد و مجدداً پس از مدتی در وزارت داخله مشغول به کارگردید و به واسطه ارتباطش با میرزا ملکم خان ناظم الدوله مواجیش را قطع نمود. مهم ترین تالیف وی رساله یک کلمه است که از قانون اساسی فرانسه اقتباس شده بود. از مهم ترین مقاله وی در روزنامه اختر می توان به مقاله "اصلاح خط و کتابت" (روزنامه اختر، سال سوم، شماره ۱۷ هم چنین سال ۶ شماره ۲۲) اشاره کرد کتاب رمز یوسفی، تعلیم الاطفال، کتاب حساب، کتابچه راه آهن از خراسان به طهران از دیگر تالیفات اوست (کرمانی، ۱۳۷۹: ۱۷۷). انتشار مقالات درباره معایب عدلیه در روزنامه اختر (کرمانی: ۱۸۳) باعث شکنجه و حبس او گردید وفات وی را در سال ۱۳۱۳ ه. ق. / ۱۸۹۵ م. دانسته‌اند (کرمانی: ۱۸۵)

علی محمد خان کاشانی مؤسس روزنامه ثریا و سپس پرورش (کسروی، ۱۳۶۹: ۴۱)، محمود غنی زاده سلماسی (بامداد، ۱۳۵۷/ج ۶: ۲۵۶) میرزا آقا خان کرمانی (آرین پور، ۱۳۵۵: ۳۹۱) با نوشتن مقالات "فن گفتن و نوشتن" (روزنامه اختر، سال ۱۵، شماره ۳۷ و شماره های بعد و همچنین سال ۱۶ شماره ۱ تا ۱۱) میرزا حسن خان خبیر الملک و شیخ احمد روحی کرمانی (همان: ۸۲) از دیگر افرادی

بودند که با نوشتن مقالات مختلف در روزنامه اختر زمینه‌های تاثیر گذاری این روزنامه را در تحولات سیاسی و اجتماعی فراهم نموده و از طرف دیگر، موجب شهرت این روزنامه در میان طبقه روشنفکر جامعه شده و موجبات ترس حکومت ناصری از رواج آن در جامعه را فراهم نمودند. اقدامات علمی و فرهنگی این افراد سر انجام موجب شکل‌گیری مهم‌ترین تحول اجتماعی تاریخ معاصر ایران، یعنی انقلاب مشروطیت در ابتدای قرن بیستم میلادی گردید.

محورهای اصلی مباحث روزنامه اختر:

روزنامه اختر در بین مطبوعات داخل و خارج از کشور از اهمیت خاصی برخوردار بود. اهمیت این روزنامه را می‌توان در انتشار مطالب و مسایلی دانست که منجر به بیداری افکار عمومی و آشنایی مردم ایران با حقوق سیاسی و اجتماعی خود گردید. ضرورت ایجاد اصلاحات، انتقال مظاهر توسعه و پیشرفت تمدن غرب به ایران، ضرورت گسترش آزادی‌های فردی و اجتماعی، مقابله با افزایش نفوذ استعمار از طریق توسعه قانون در کشور فراهم کردن زمینه گسترش روزنامه‌نگاری سیاسی، مردمی در جامعه، برقراری ارتباط بین دانشمندان ایرانی و روشنفکران خارج از کشور از طریق انتشار مقالات مختلف و نهایتاً پرداختن به راهکارهای پیشرفت جامعه و نقش دولت و ملت در پیشبرد آن از مهم‌ترین مباحث این روزنامه می‌باشد. همچنین اختر سعی می‌کرد ضمن هماهنگی و سازگاری مسایل جدید با نیازهای جامعه ایران، مردم و حکومت را آماده پذیرش و اجرای مسایل جدید نماید. بیان شناخت و جایگاه روزنامه‌نگاری در بیداری افکار عمومی و همچنین طرح مسایلی مانند مساوات، آزادی، حکومت، سانسور، احزاب، برابری، برادری، دموکراسی، وطن، قانون و همچنین پرداختن به مقدمات توسعه و ترقی و نقش دولت و ملت در پیشبرد این امر، نشر دانش، راست‌گفتاری، گسترش نثر ساده فارسی از مهم‌ترین مسایلی بود که روزنامه‌های داخلی به دلیل محدودیت‌های موجود نمی‌توانستند بدان بپردازند و روزنامه اختر، در مقالات متعدد خود مطرح می‌کرد و با ذکر دلایل مذهبی، سیاسی و اجتماعی ضرورت وجود و اجرای آنها را در جامعه ایران بیان کرد. طرح اتحاد جهان اسلام با محوریت دو کشور ایران و عثمانی و کنار گذاشتن اختلافات سیاسی و مذهبی جهت مقابله با نفوذ کشورهای استعماری، بخصوص روس و انگلیس از دیگر مسایل مطرح شده در این روزنامه محسوب می‌شد.

اگر بخواهیم به طور کلی محور اصلی مباحث روزنامه اختر را بیان نماییم، گذشته از مسایل فوق می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود. بررسی نظام سیاسی ایران و علل عقب ماندگی آن در جنبه‌های

مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و همچنین نقش دولت های خارجی بخصوص روسیه در این امر از مهم ترین مسایل مطرح شده می باشد که در مقالات مختلف با بیان تعاریف ملت، حکومت و همچنین وظایف آنها به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است. پرداختن به قانون و ضرورت اجرای آن و همچنین بیان شرایع ملل مختلف و مقایسه آن با قوانین اسلامی از دیگر مباحث این روزنامه می باشد.

یکی از مهم ترین مسایل مطرح شده در این روزنامه پرداختن به اصطلاحات و ضرورت اجرای آن در ایران است که در این مورد می توان به انتشار مقالات مختلف پیرامون اصلاحات سیاسی و اداری و فرهنگی و رابطه آن با توسعه اقتصادی و اجتماعی اشاره کرد. پرداختن به امتیازات و بیان علل نتایج واگذاری و همچنین پیامدهای مثبت و منفی آن و اهداف دولت های استعمار از اخذ امتیازات مختلف از دیگر مطالب موجود در شماره های مختلف این روزنامه است. وطن و مفاهیم آن و همچنین وظایف انسان ها در قبال وطن و پرداختن به مظاهر وطن پرستی و بررسی ناسیو نالیسم و همچنین بررسی جامعه مدنی و حقوق بشر و آزادی و ارتباط آن با حقوق بشر از دیگر مسایل مهم این روزنامه است که با مسایلی مانند انسان و انسانیت، ویژگی های جوامع مدنی، حقوق جمعی و فردی و وظایف مردم همراه می باشد.

تعلیم و تربیت و علل اهمیت آن و همچنین ضرورت توسعه و گسترش آن در این گروه ها مختلف جامعه از دیگر مسایلی بود که در سال های انتشار این روزنامه بدان اشاره می شد که با طرح مسایلی مانند وضعیت مکاتبت و مدارس سایر ممالک، ضرورت انجام اصلاحات در امر تعلیم و تربیت در ایران با ایجاد مدارس جدید در علوم مختلف همراه بود. از دیگر مسایل مطرح شده در شماره های مختلف روزنامه اختر بیان راهکارهای توسعه و ترقی ایران در جنبه های مختلف سیاسی و اجتماعی، اقتصادی، مذهبی، فکری و فرهنگی بود. از بین مسایل و موضوعات مطرح شده در سال های انتشار روزنامه اختر توجه به مقام و منزلت زن در جامعه ایران عصر ناصری است که در ادامه به تفصیل بدان پرداخته خواهد شد. همان گونه که بیان گردید مطبوعات منتشر شده در خارج از کشور در عصر ناصری نقش بسیار مهم و تاثیرگذاری در بیداری، روشنفکری و هدایت گروه های مختلف اجتماعی جامعه، بخصوص زنانی که در آن زمان به دلایل مختلف سیاسی، اجتماعی و مذهبی کمتر به مسایل و مشکلات آنان توجه می شد، داشتند.

روزنامه اختر، ضمن بیان مسایل و مشکلات زنان جامعه ایرانی که عمدتا با یک رویکرد انتقادی همراه است، می کوشد تا زمینه های مشارکت فعال آنان را در عرصه های مختلف جامعه فراهم نماید. از

آنجا که در زمینه حضور و مشارکت زنان ایرانی محدودیت‌هایی وجود داشت، روزنامه اختر درصدد برآمد تا ضمن بیان این مسایل و مشکلات، محدودیت‌ها، افکار عمومی جامعه را نیز وادار به پذیرش حضور بانوان در مشارکت‌های اجتماعی نماید. بررسی وضعیت تعلیم و تربیت در جامعه ایران عصر ناصری و راهکارهای بهبود و اصلاح آن و همچنین بیان محدودیت‌های تعلیم و تربیت زنان و چگونگی رفع این محدودیت‌ها با ایجاد مدارس خاص زنان و تربیت کودکان مخصوصاً دختران در سنین خردسالی توجه به مقام زن و اعتقاد به اشتراک حقوق و تساوی زن و مرد، بررسی مسایل و مشکلات زنان ایرانی و لزوم فراگیری علوم و فنون مختلف توسط زنان، مخالفت و مبارزه با تفکر رایج در جامعه مبنی بر عدم آموزش زنان و دختران و راهکارهای مقابله با این تفکر و... از مهم‌ترین مسایلی است که روزنامه اختر در شماره‌های مختلف خود بدان پرداخته که به تفصیل مورد بررسی قرار می‌گیرند.

ضرورت تعلیم و تربیت

یکی از مهم‌ترین مسایلی که در روزنامه اختر ضمن طرح مسایل زنان بدان اشاره شده است و در صدر مسایل زنان قرارداد چگونگی تعلیم و تربیت و ضرورت گسترش آن در بین اقشار مختلف جامعه بخصوص زنان و دختران است که به دلایل مختلف نمی‌توانستند همانند مردان و پسران تحت تعلیم و تربیت مساوی قرار گیرند. در روزنامه اختر قبل از طرح این مسایل به اهمیت تعلیم و تربیت در اسلام اشاره شده است و با استناد به حدیث نبوی "اطلب العلم فریضه کل مسلم و مسلمة" و همچنین "طلب العلم من المهد الی الحد" اهمیت دادن اسلام به تعلیم و تربیت و همچنین مساوی بودن زن و مرد در کسب علوم که به عنوان یک امر واجب بدان اشاره شده است، را بیان می‌کند. یکی دیگر از موضوعات تعلیم و تربیت، اهمیت دادن به تعلیم و تربیت دختران به عنوان مادران آینده و راه‌های اعمال این امر و نتایج مطلوبی است که با آموزش و تعلیم و تربیت صحیح می‌توان بدان دست یافت. در حقیقت و به تعبیر اختر "ترقی هر ملتی بسته به حسن تربیت ابنای آن ملت است" (روزنامه اختر، سال ۱۸، شماره ۱۱) و "حقیقه تربیت و تعلیم بچه‌ها و اولاد برای ما از هر کاری مقدم‌تر و لازم‌تر است" (روزنامه اختر، سال ۲، شماره ۳۶). در ضمن مقالات مختلف به این نکته اشاره شده است که تربیت اطفال یکی از وظایف و تکالیف عمده پدران و مادران است و هر پدر و مادر باید در ادای این وظیفه نهایت دقت و اهتمام را به عمل بیاورد، بنابراین "باید در امر تربیت دختران و تعلیم آنها از هر جهتی زیاد تر دقت کنیم و از طریق ایجاد مکاتب و مدارس جداگانه همت خودمان را در انتظام حال آنها مصروف داریم تا آنکه

اساس تربیت را محکم و بنیان ادب را مستحکم کرده باشیم" (همان) در حقیقت "امر تربیت دختران چند درجه از تربیت پسران لازم تر است و اعتقاد اینکه نباید دختران را علم و خط آموخت از سخنان جاهلان و نادانان است و ما راست که لازمه همت و تعاون را در این مقام به عمل آورده اطفال و فرزندان خودمان را ذکوراً و اناثاً به دست دایه تربیت سپرده فکر همت مجموعه ملت را نماییم و آینده وطن را در نظرگاه خودمان داشته کاری مناسب حال و وقت کرده باشیم" (همان).

در روزنامه اختر در موضوع تعلیم و تربیت به طور مکرر به این مسأله اشاره شده است که بچه ها و اطفال مایه و اساس تربیت خودشان را از مادر و دایه ها و مربیه های خانه کسب می کنند. به علت اینکه در عنفوان سن که اول فصل تربیت است در آغوش آنها بزرگ می شوند، بنابراین "مسلماً اساس تربیت با والده ها و مربیه هاست. در این صورت آیا جایز است که دخترهای ملت ما همه نادان باشند و از زیورهای تربیت و هنر و ادب عاری و بری باشند؟ پس اول چیزی که برای ما و برای مادرها و اولاد و فرزندان ملت ما لازم است تربیت دخترهاست، زیرا که تربیت آنها اساس و مایه تربیت جمله اولاد و فرزندان خواهد بود پس این اعتقاد قدمای ما که دخترها را نباید خط و علم آموخت اعتقاد صحیح و درستی نتواند بود (روزنامه اختر، سال دوم، شماره ۳۶). البته باید یادآوری نمود که در روزنامه اختر ضمن مقابله با این تفکر غلط مبنی بر عدم بهره مندی و منع کردن زنان و دختران از تعلیم و تربیت و سواد آموزی به این نکته نیز اشاره شده است که اگر ما علت این مسأله را عوامل مذهبی بدانیم تفکری بس غلط است. یکی از موضوعات مهم که در مقالات مختلف بدان اشاره شده است مقایسه وضعیت تعلیم و تربیت زنان و دختران در اروپا و ممالک شرق است و مکرر اشاره شده است که تربیت دختران در اروپا از امور بسیار مهم محسوب می شود و در حین انجام آن از هر گونه سعی و کوشش فداکاری دریغ نمی شود در صورتی که در آسیا این امر را بسیار مهمل می انگارند و دختران را تنها به دست هوس مادران جاهل بی علم می سپارند و چنین پندارند که بدین طایفه علم را باید کمتر از مردان تعلیم نمود (روزنامه اختر، سال ۱۹، شماره ۹). همچنین اهمیتی که به تعلیم پسران می دهند و تدابیر که در این امر به کار می برند هر چند بسیار ناقص است باز نسبت به دختران بیشتر است. این فقره تا به یک درجه معلوم است که امیدی از استقبال پسران دارند و تربیت را از برای آنان نافع و سودمند می شمارند. اما در باب دختران می گویند ایشان هرگز احتیاج به علم ندارند همین بس که امور بیتیه (خانه) خود را در محور لایق دایر کنند و همیشه بی هیچ تائی و اعتراض سر به خط فرمان ازواج خود نهند و از ترس اینکه چون علم بیاموزند مرتکب فضول و بعضی حرکات نامعقول می شوند آنان را در زیر حکم مادران دل

آزار یا در پنجه قهر دایگان ستمکار می گذراند و به کلی از اقتباس نور علم و یقین و از اکتساب فکر متین محروم می سازند" (همان).

یکی از مسایل مهمی که در امر علم آموزی زنان بدان اشاره شده این است که زنان به چه علمی بپردازند و چه فنونی را کسب نمایند و بدان اشتغال ورزند. روزنامه اختر در این مورد می گوید: "... راست است که دختران را علم بسیار به کار نیاید و چون قوه مفکره زنان ضعیف تر از مردان است. طبعاً نیز به قدر ایشان مستعد کسب فضایل و ادب و محتمل چندین مشاق و تعب نتوانند شد نه ایشان به مقام ریاست مملکت خواهند نشست، نه شمشیر از برای کارزار بر میان خواهند بست نه دستار شریعت بر سر خواهند نهاد و نه ردای قضاوت در بر. بنابراین از بعضی علوم وسیعه که متعلق به سیاست و حرب و حقوق و فاسفه و بیان است صرف نظر می‌تواند کرد. اغلب صنایع مکانیکی نیز مناسب حال زنان نیست. بنیه ضعیفشان تنها قابل حرکت خفیف و مصدر خدمات بسیار معتدل تواند بود. خواص مادی و خصایل معنویشان خیلی کمتر از مردان است، اما به خلاف این خداوند تعالی ایشان را سه خاصیت عالی عنایت فرموده که از لوازم مادری و از شرایط فرزند پروری است. نظافت، حسن اداره، تدبیر منزل" (همان). همان گونه که بیان گردید مادران و سپس مربی‌ها و دایه‌ها در تعلیم و تربیت دختران نقش و وظیفه بسیار مهمی دارند. بنابراین برای اجرای تعلیم و تربیت صحیح ضرورت دارد که خود دارای محسنات و ویژگی‌های خاصی باشند تا بتوانند در انجام تکالیف خود موفق شوند. روزنامه اختر در این مورد چنین بیان می‌کند: "... ماها را مامور فرمودند که دایه‌ها و مربیه‌ها که برای اطفال خودمان تعیین می‌کنیم از طایفه نجیبه و با عفت بوده اعراف و اخلاق نیک را دارا باشند. همچنین هرگاه از علم و دانش و هنرها بهره‌ها داشته باشند البته در زبان و عقل و کیاست طفل هم اثرهای بزرگ تواند بخشید... البته در مملکت‌های ما؛ یعنی در اغلب ممالک مشرق زمین اسباب این کارها (یعنی تربیت دایه و مربیه‌ها) آنچه باید فراهم نیست. سهل است مادرهای اولاد ما نیز که در درجه اول تربیت کنندگان اولاد خودشان باید باشند هنوز از هزار، یکی دارای مراتب کمال نیستند" (روزنامه اختر، سال دوم، شماره ۳۶).

همچنین روزنامه اختر به موضوعاتی مانند علم و ادب و حقوق وطن توجه خاصی دارد و معتقد است که این امور نیز بایده زنان و دختران آموزش و تعلیم داده شود، زیرا "... علم و ادب میزان سعادت انسان هاست. آرایش جهان مدنیت است و حافظ حقوق و کافل حیات حقیقی است" (روزنامه اختر، سال دوم، شماره ۲۹) و در مقاله‌ای تحت عنوان وظایف فرزندان وطن چنین باید می‌کند که: "... نخستین وظیفه فرزندان وطن دانستن حقوق وطن است و قیام به لوازم حقوقدانی (روزنامه اختر، سال ۹، شماره

۲۲). گذشته از تاثیر گذاری دولت با ایجاد مکاتب و مدارس نوین و بزرگان مملکت با ایجاد مکاتب و صرف هزینه های مالی، یکی از راه های تعلم و تربیت دختران آموختن زبان و یا به عبارتی دیگر زبان آموزی است (روزنامه اختر، سال ۲۲، شماره ۲). با بررسی این مقالات می توان چنین نتیجه گرفت که نویسندگان این مقالات معتقد بودند که جهت فراگیری علوم و فنون متداول غرب ضرورت دارد که زبان این علوم و فنون نیز آموزش داده شود تا بتوان از این علوم و فنون به بهترین وجه ممکن استفاده نمود.

اشتراک حقوق، مساوات و برابری

یکی از مهم ترین مسایل و موضوعاتی که در مقالات مربوط به زنان مطرح می شود، اشتراک حقوق افراد و گروه های مختلف جامعه و همچنین تساوی و برابری زن و مرد در امر تعلیم و تربیت و موضوعات دیگر است. در مقالات مختلف به این موضوع اشاره شده که در صدر اسلام مرد وزن دارای حقوق مساوی بودند و حتی در کسب علم و فنون و تعلیم و تربیت نیز بین آنها تفاوتی وجود نداشته است و این تساوی باعث شد که بسیاری از زنان در صدر اسلام به مقامات بالایی علمی نایل شوند. بنابراین، نه تنها در امر تعلیم و تربیت باید تساوی حقوق بین زن و مرد وجود داشته باشد، بلکه در محاکم نیز باید عدالت و مساوات در بین تمام مردم اعمال شود که در ممالک جمهوری و ممالک متمدن این عدل و عدالت اساس کارها قرار داده شده است و در اسلام به شکل امر به معروف و نهی از منکر اعمال می شود (روزنامه اختر، سال ۱۳، شماره ۴۵). در مقاله ای دیگر، ضمن پرداختن به مسأله ازدواج و شرایط و ویژگی های آن در اسلام به برابری زن و مرد اشاره شده است و چنین بیان می شود که "... در امر ازدواج هم کفوی را شرط کرده اند یعنی زن و مرد باید مثل و مانند همدیگر باشند. این هم کفوی چه چیز است یعنی در مالداري و فقيري مانند همدیگر باشند یکی بیگزاده و دیگری از کسبه نباشد اینها نیست، بلکه این هم کفوی در علم و معرفت و ادب و مانند آنهاست در صورتی که ما مجبور هستیم به اینکه همه دختر های خودمان را حکما نادان و بی ادب و بی علم و معرفت نگاه بداریم این هم کفوی کی و کجا و چگونه دست خواهد داد؟ از یک طرف می گوییم باید علم را از روز گهواره تا روز قبر بیاموزیم و این همه تحریص و ترغیب را در این مقام هم می کنیم و از طرف دیگر اساس این کار را بر هم می زنیم" (روزنامه اختر، سال دوم، شماره ۳۶). از آنجا که انسان ها باید به جمعیت زندگی کنند و به تنهایی نمی توانند احتیاجات و نیازهای خود را رفع کنند بنابراین ضرورت دارد که در میان نوع بشر

و اجتماعات بشری قوانینی وجود داشته باشد بسیاری از این قوانین در بین انسان‌ها اعم از زن و مرد مشترک است.

در مقالات مختلف به این موضوع اشاره شده است که در ممالک جمهوری و متمدنه، از آنجا که اساس کارها بر تساوی حقوق زن و مرد و مشترک بودن حقوق بنا نهاده شده، بنابراین نه تنها مردان به پیشرفت‌های زیادی نایل شده‌اند بلکه در بسیاری از موارد زنان اروپایی و آمریکایی به دلیل برخورداری از تعلیم و تربیت صحیح و حقوق مساوی با مردان گوی سبقت را از مردان جامعه ربوده و ترقی و پیشرفت زیادی در زمینه‌های مختلف علوم داشته‌اند و این امر ناشی از توسعه و گسترش مکاتب و مدارس جدید نیز بوده است؛ مثلاً در آلمان که مدارس عالی مخصوص دختران کوچک ایجاد شده (روزنامه اختر، سال ۵، شماره ۳۰) و از این طریق دختران ترقی زیادی کرده‌اند. بنابراین زنان اروپایی در هر چیز خود را با مردان شریک کرده و در هر شعبه از فن و صنعت داخل می‌شوند "از آن جمله در ممالک متحده آمریکا مدتی است که جمعیتی از زنان در علم حقوق پیش می‌روند و تدریجاً بر عدد ایشان می‌افزاید این اوقات بیست و یک دسته‌ای از زنان حقوق شناس (اووکات) که عدد ایشان به یکصد و پنجاه نفر بالغ می‌شود تشکیل یافته است" (روزنامه اختر، سال ۱۹، شماره ۲) در آمریکا زنان گذشته از علم حقوق، در صنایع و علم و فنون متداوله ترقی زیادی داشتند چنانکه امر معاش خود و خانواده آنها از همین طریق صورت می‌گیرد. یا در مقاله دیگری تحت عنوان "جنبش مردانه زنان در آمریکا" (روزنامه اختر، سال ۱۹، شماره ۹) به مشارکت زنان در مسایل سیاسی و اجتماعی جامعه اشاره شده و بیان می‌کند که گروهی از زنان چند ایالت آمریکا علیه خرید و فروش شراب به دلیل مضراتی که دارد قیام نموده و حکومت را وادار نموده اند که شراب را تحریم و ممنوع نماید. زنان در اروپا آن قدر در علم و ادب ترقی و پیشرفت نموده‌اند که هریک از ایشان را که ملاحظه کنیم دارای چند علم و فن و آشنا به چندین زبان و هنر می‌باشند که به عنوان مثال می‌توان به یک خانم مستشرق اروپایی ساکن اسلامبول به نام "مادام لبه دف" که از خانواده‌های نجیب و بزرگ اروپاییست اشاره کرد که این خانم هشت زبان را نیکو می‌داند و آن قدر به معلومات مشرق عالم شده که اطلاعات او بر احوال مشرق بیشتر از دانایان آنجا می‌باشد در مدت سی پنج سال عمر هیچ به هوساتی که خاطر زنان را مشغول می‌کند نپرداخته همه در تحصیل علوم و فنون و تعلیم السنه و تحقیق احوال و آداب ملل متنوعه به هر نقطه سفر اختیار نموده صاحب تصانیف و تألیفات بیشمارست و در علوم غریبه مهارت تمام دارد درحقیقت وجود چنین اشخاصی سرمشق و فاتوره بزرگی از برای زنان مشرق می‌تواند شد که اندکی عبرت گرفته ببینند (روزنامه اختر، سال ۱۹، شماره ۲). شاید یکی از بهترین مشارکت فعال زنان در

اداره امور، زنان انگلیسی باشد، دولت انگلیس در اولین مرحله به زنان انگلیسی اجازه داده که به مکاتب عالیه داخل شده مانند مردان به تحصیل علم و فنون متداوله بپردازند (روزنامه اختر، سال ۲۲، شماره ۳۵). بعد از این مرحله بود که زنان انگلیسی خواهان عضویت در پارلمان این کشور شدند (روزنامه اختر، سال ۱۹، شماره ۲) این مشارکت فعال در مسایل سیاسی و اجتماعی جامعه توانست نتایجی به دنبال داشته باشد... اغلب هواخواهان صلح و سلم را اعتقاد بر این جزم است که اگر در مجالس و کلاهی فرنگستان زنان نیز عضویت پیدا نمایند به کلی جنگ و نزاع از عالم برخاسته می شد و صلح عمومی پایدار خواهد ماند ... خلاصه این جنس محترم که نیمه بیشتر نوع انسان هستند در واقع منشاء نظافت و مربی اطفال و مبادی تربیت بشر و رب النوع اداره امور بیتیّه و اساس معیشت و علت بقای نوع می باشند تا پای ایشان در میان نباشد هیچ کاری به نظام نمی رسد، بدون معاونت ایشان هیچ طرح ملی پیش نمی رود. اگر زنان عموماً عالمه و دارای فنون و ادب و کمالات باشند اطفال را نیز همانطور تربیت می کنند و اگر بالعکس نادان و ضعیف العقل و بی علم باشند همان طور مواد اطفال در حجره تربیت ایشان ضایع خواهد ماند و این معنی بدیهی است که راسخ ترین تربیت ها در نفوس تربیت نخستین و تعلیمات اولیه است مگر نه خداوند تعالی در در قرآن کریم هر جا یکی از صفات نیک را درباره رجل می فرماید نظیر آن را از برای نسا یاد فرموده و بیغمبر ختمی مرتبت به این معنی تصریح کرده که مطلب علم از برای هر مرد و زنی واجب است... (همان).

یکی دیگر از محدوده فعالیت های زنان اروپایی در مسایل اجتماعی مشارکت و فعالیت آنان در کمک به هم نوعان خود در خارج از اروپا مخصوصاً در بین ممالک اسلامی است که معلوم نیست به چه دلیلی این اقدامات صورت گرفته است که به عنوان مثال می توان به جمع آوری اعانه و پول توسط یک خانم انگلیسی به نام "استرانفورد" برای کمک به اهالی ایران و آنا طولی اشاره کرد که به تعبیر روزنامه اختر حتی به اتهامات و تشویقات موثره آن افتخار عالم انسانیت در دائره بلدیّه شهر لندن جمعیتی منعقد گردیده و وجوه اعانه جمع آوری کرده می شد (روزنامه اختر، سال ۶، شماره ۳۶). در حقیقت روزنامه اختر با انتشار این مطالب ضمن ضرورت مشارکت زنان در مسایل اجتماعی، چگونگی فعالیت و محدوده فعالیت زنان را نیز بیان می کند تا سرمشق و الگویی برای زنان مشرق زمین باشد. در بین ممالک اسلامی، ظاهراً در این زمان، تنها دولت عثمانی به بعضی از مسایل زنان توجه نشان داده است که به عنوان مثال می توان به وضعیت زنان بی سرپرست عثمانی و اقداماتی که در این زمینه توسط حکومت عثمانی در تهیه مسکن و چگونگی اسکان آنها اعمال و اجرا شده اشاره کرد (روزنامه اختر، سال ۱۳، شماره ۱).

گذشته از فعالیت‌ها مثبت زنان اروپایی در اداره امور و نتایج مثبتی که از این مشارکت و فعالیت‌ها حاصل می‌شد، در بعضی از مقالات به بعضی از مسایل منفی زنان اروپایی نیز اشاره شده است که به عنوان مثال می‌توان به گسترش روز افزون طلاق در فرنگستان و توجه دولت به آن اشاره کرد در مورد ذکر شده در یک گزارش خبری آمار حقوق طلاق در شهر هامبورگ آلمان است که از هزار ازدواج پانصد و بیست و شش طلاق به وقوع می‌رسیده است (روزنامه اختر، سال ۲۰، شماره ۲۶). یا کثرت طلاق در مملکت ژاپن (روزنامه اختر، سال ۲۰، شماره) است که "روزنامه اختر معتقد است که سرمشق گرفتن مردم ژاپن از فرنگستان در تمام امور، من جمله طلاق دادن زنان، علت اصلی این افزایش است هر چند تصریح می‌شود که وقوع طلاق در شهرهای بزرگ به نسبت قصبیات و محلات و دهات زیاد بوده این یکی دلیل زیادتی اطوار ناهنجار شهریان و سوء اخلاق آنان از مردم قراء و قصبیات به شمار می‌رفته است" (همان).

لازم به ذکر است بیان شود که این ویژگی‌های منفی نه تنها در جوامع اروپایی و ممالک پیشرفته در حال افزایش بود بلکه روزنامه اختر در مقاله ای تحت عنوان "ظهور بی عصمتی در میان نسوان اسلامیون" (روزنامه اختر، سال ۱۶، شماره ۱۵) به توسعه و گسترش فحشاء در میان بعضی از زنان ممالک اسلامی اشاره می‌کند و در این مقاله ضمن اعتراض به بعضی مسلمین بی حمیت که از فرط نادانی و جهالت خود را به روس و انگلیس بسته اند. بیان می‌کند که قبل از این زنان مسلمان از طریق فحشا امرار معاش نمی‌کردند و افسوس می‌خورد که در این چند سال در میان نسوان و دختران اسلامی این حالت ناشایست خیلی وسعت و شیوع یافته و پیشنهاد می‌کند که باید بزرگان امت و غیرتمندان ملت علاج آن را فراهم آورده و اجازه ندهند که این مسأله ناشایست توسعه و گسترش یابد. روزنامه اختر در ادامه همین مقاله علت این مسأله را ناشی از تسلط دولت روسیه بر قلمرو مسلمین و همچنین آزادی زنان ذکر می‌کند و چنین معتقد است که شریعت پاک اسلام که عنان اختیار زنان را به دست مردان سپرده است و حقوق آنها را محدود فرموده بی حکمت و مصلحت عامه نیست، لهذا مردان را دست بسته به زنان سپردند و اساس عفت و عصمت را یکبارگی بر انداختند که اکنون خود نیز از اصلاح آن درمانده‌اند. البته به دلیل تعدیات دولت انگلیس در شبه قاره هند، وضعیت زنان این کشور نیز کم و بیش همین گونه ناشایست می‌باشد.

وظایف زنان

یکی از مسائل و موضوعاتی که در چندین شماره متوالی روزنامه اختر در باره زنان بدان پرداخته شده است دارای عنوان کلی "غرائب و عوائد ملل" است در این مقالات به مسایل و موضوعات مختلف زنان اشاره شده که فهرست وار عناوین بعضی مقالات ذکر می شود "وضعیت پوشش و آراستن موی و لباس" (روزنامه اختر، سال ۱۲، شماره ۲۳ و ۲۴) "زناشویی و مسایل مختلف آن" (همان) "نظافت زنان" (روزنامه اختر، سال ۱۲، شماره ۲۵) "وجود عادت های نامناسب و ناهموار در زناشویی زنان" (همان و هم چنین سال ۱۲، شماره ۲۶) "وضعیت حجاب زنان و اختلاف بین ممالک مختلف" (همان و هم چنین سال ۱۲، شماره ۲۷). در بین مقالات فوق یکی از مهمترین مباحث و موضوعات پرداختن به وظایف زنان است که در شماره های مختلف و متوالی بدان اشاره شده است. این مقالات دارای مضامین و مسایل و موضوعات مختلفی است که به اختصار به مهم ترین آنها اشاره شده و مورد بررسی قرار می گیرد. در ابتدا به این نکته تصریح و تاکید شده که احترام زن در نزد هر قومی هرچه بیشتر آداب و نازکی آن قوم بیشتر است (همان) یا حقوق زنان را وفا نمودن و ایشان را از آزادی های خاص خود یکبارگی مهجور و محجور کردن دلیل نامردی و ددساریست. (همان) البته به این نکته تصریح می شود که سخت گیری با آسان گیری بر زنان از موجبات طبیعت اقلیم و اثر رشک و غیرت و نتیجه شرع و عادت است (همان). در ادامه مقاله ضمن بررسی وضعیت زنان یونان و سپس مقایسه آنان با زنان رومی که در ابتدا دارای وضعیت مشابه زنان یونانی را بودند به این موضوع اشاره می شود که در زمان حکومت قیصره زنان با مردان در امور دول همساز و همراز شدند (همان). همچنین به وضعیت زنان آلمانی و ذکر بعضی ویژگی ها آنها مانند عفت و پاکدامنی و خانه داری آنان اشاره شده است (همان) در ادامه به وضعیت زنان در آسیای جنوبی اشاره می شود که دختران زود ازدواج می کنند و به همین دلیل سزاوار خانه داری نمی باشند، پس لازم است که ایشان را دخل تمام به امور معاش ندهند (همان).

همچنین ضمن بعضی از مسایل و موضوعات زنان به بعضی از احکام و ویژگی های مربوط به زنان در شریعت اسلام اشاره شده و چنین بیان می شود که "..... شریعت اسلام تعدد زوجات را تجویز فرمود است (که البته ذکر می شود در بلاد غیراسلامی نیز چنین مسأله ای وجود دارد). مدار معاش وامر نهی زن به گردن مرد است، مرد برخلاف شرایع دیگر بزرگ و صاحب اختیار خانه است..." (همان) در مقاله ای دیگر ضمن بیان آنچه متعلق به زنان است به بعضی از احکام حقوقی زنان اشاره شده که مهم ترین آنها عبارت است از: "یکی از اموری که طبیعت انسان بر آن راضی نمی شود استحقاق و خوار

شمردن زنانست و رفتار با ایشان خلاف خوشنودی حضرت یزدان .... مخفی نماند که در نیمه دنیا خصوصا در بلاد اسلام زن را مهر و کابین دادن ناگزیرست، اما در نیمه دیگر خصوصا در فرنگستان کابین را به مرد می دهند گویند که امر آشکارست و آن این است (روزنامه اختر، سال ۱۲، شماره ۲۸). در مقاله ای دیگر ضمن بررسی بعضی از محاسن اسلام به یکی از ویژگی های مرد سالاری اسلام اشاره شده و چنین بیان می شود که "... از محاسن اسلام یکی اینکه خداوند عزوجل بر دل مرد غیرتی خاص درباره زن خویش القا و ودیعه فرموده است..." (همان). لازم به ذکر است که در جایی دیگر به وضعیت سواد آموزی زنان فرنگ و زنان ممالک اسلامی اشاره شده و چنین نتیجه گیری می شود که " زنان فرنگان از سایر زنان به دانستن خواندن و نوشتن ممتازند و حال اینکه این معنی در نزد زنان اسلام نوعا عیب شمرده می شود، چه شاید بعضی مفسد و معايب به آن مترتب شود..." (همان). یکی از مهم ترین موضوعاتی که در این سلسله مقالات بدان اشاره شده مسأله خرید و فروش زنان و دختران در بعضی از ممالک و همچنین افراط در آزادی زنان در بعضی از ممالک و وجود فحشا و زنا در جوامع مختلف همراه با احکام حقوقی آن است (روزنامه اختر، سال ۱۲، شماره ۲۹). در این مباحث ضمن بیان حکم اسلامی در مورد مسایل مختلف مربوط به زنان مانند: زنا، حجاب، طلاق به این نکته تصریح می شود که از جمله اموری که در آن دین اسلام را بر سایر ادیان تفوق است یکی هم جواز طلاق است (همان). این حکم در حالتی بیان می شود که به وضعیت طلاق و چگونگی اجزای آن در بلاد متمدن و غیر متمدن نیز اشاره شده و ضمن مقایسه وضعیت طلاق در این مناطق به حکم اسلام و برتری آن در این مسأله اشاره می شود.

روزنامه اختر معتقد است که یک رابطه بین چگونگی برخورد و رفتار مردان با زنان با ادب و تمدن وجود دارد و این رابطه را چنین بیان می کند: "هر مملکت هرچه در ظرافت و ادب و تمدن بیشتر حسن رفتار و خوبی کردار مردان با زنان بیشتر است" (همان).

یکی دیگر از موضوعات این مقالات بررسی وضعیت زنان در جوامع اروپایی است؛ مثلا در روسیه به بررسی وضعیت زنان قبل و بعد از پتر کبیر اشاره می شود و چنین نتیجه گیری می شود که زنان قبل از پتر کبیر در مسایل سیاسی و اجتماعی جامعه چندان فعال نبوده و مشارکت نداشتند یکی از اقدامات مهم پتر کبیر فراهم آوردن زمینه های حضور فعال زنان در مسایل سیاسی و اجتماعی روسیه می باشد (همان). چنانکه زنان روسیه توانستند حتی به مقام سلطنت نیز نایل شوند. در انگلیس زنان با مردان در سر یک سفره غذا می خوردند، اما در آخر سفره همین که مسکرات به میان می آید جای تهی می سازند و مردان را به حال خود می گذارند تا بدخواه بنوشند و مصاحبت نمایند (روزنامه اختر،

سال ۱۲، شماره ۳۰). در فرانسه زنان را قرب و منزلتی تمام است در اکرام و احترام زنان مبالغه و اهتمام عظیم می نمایند. زنان می نشینند در حالتی که مردان ایستاده اند مردان اظهار عشق و میل و نظر بازی بدیشان می کنند و ایشان اظهار لطف و مهربانی به مردان می نمایند. در حرکات و سکنات راه ثواب و طریقه آداب به مردان می آموزند، ولی اینقدر است که در فرانسه مانند بسیاری از ممالک زنان سلطنت نمی توانند رانند (همان). روزنامه اختر ضمن بیان این مطالب و در مقام مقایسه، به وضعیت زنان و دختران در ممالک هند و بعضی از ممالک دیگر نیز اشاره دارد و ضمن بیان بعضی از مطالب مانند سوزاندن زنان به هنگام فوت شوهرانشان که موجب ثواب آخرت است و ازدواج دختران در سنین پائین و بازگشت آنها بعد از فوت شوهر به خانه پدر و ... تلویحا به این مسأله اشاره دارد که این عادات و رسوم که ناشی از فرهنگ و آداب و رسوم و نتیجه حکومت هاست باعث تضییع حقوقی نیمی از جمعیت جامعه یعنی زنان می شود (همان).

در مقایسه با زنان جوامع اروپایی، ضمن بیان پیشرفت و ترقی زنان اروپا و برخورداری آنها از حقوق مساوی با مردان و همچنین مشارکت فعال آنها در اداره امور به بعضی از عادات نامناسب و ناپسند که عمدتا خاص جوامع عقب مانده و غیر پیشرفته است نیز اشاره می شود که به عنوان مثال می توان به وجود چند شوهری در بعضی ممالک، ممنوعیت ازدواج بازن نازا خرید و فروش دختران و زنان حتی در مسأله ازدواج، سقط جنین اجباری مخصوصا زمانی که نوزاد دختر باشد و ... می توان اشاره کرد (روزنامه اختر، سال ۱۲، شماره ۳۱) جایز بودن ازدواج با زن نازا در شریعت اسلام و در ممالک اسلامی که زیاد از یک زن گرفتن در آنها جایز نیست از دیگر موضوعاتی است که در این مقالات بدان اشاره شده است (همان). ضمن اینکه در بیان این مطالب و در مقام مقایسه به یکی از عادات نامناسب در میان بعضی از قبایل نیز اشاره شده و آن قتل فرزندان (اعم از دختر یا پسر) به دست پدران خود است که با سنگدلی هرچه تمام تر فرزندان خود را به دلایل مذهبی در پیش بت ها قربانی می کنند که روزنامه اختر تصریح می کند که خوشبختانه در شریعت اسلام چنین عادات و رسومی وجود ندارد (همان).

نتیجه

روزنامه اختر در پرداختن به مسایل و مشکلات زنان در جوامع اسلامی، خصوصا ایران، پیشگام بود و از این جهت در هدایت، روشنگری و بیداری زنان جوامع اسلامی، که در آن زمان به دلایل مختلف

نمی‌توانستند در تمام عرصه‌های اجتماع فعالیت و مشارکت داشته باشند، تاثیر فراوانی داشت. روزنامه اختر، در جهت تحقق اهداف خود، مبنی بر ایجاد زمینه‌ها برای مشارکت زنان ایران در فعالیت‌های اجتماعی، ابتدا ضرورت تعلیم و تربیت و آموزش و در حقیقت با سواد کردن زنان را به اشکال مختلف مطرح نمود و در تحقق این امر، ایجاد و توسعه و گسترش مدارس ابتدایی و عالیّه مخصوص زنان را به عنوان یک اصل اجتناب‌ناپذیر، لازم می‌دید. فراهم کردن زمینه برای پذیرش فعالیت‌های زنان در نزد افکار عمومی جامعه، از دیگر مسائلی بود که روزنامه اختر با نشر مقالات مختلف به انجام آن مبادرت ورزید. از آنجا که طرح یک الگو برای زنان جوامع اسلامی و خصوصاً ایران، در این زمینه ضروری بود، لذا، روزنامه اختر با انتشار مقالات، اخبار در مورد مشارکت و فعالیت‌های زنان کشورهای متمدن و اروپایی، ضمن بیان ویژگی‌های مثبت و پیامدها و نتایج ارزشمند حضور زنان اروپایی در فعالیت‌های اجتماعی، زمینه‌های هدایت و روشنگری زنان ایرانی را در جامعه عصر ناصری فراهم می‌نمود. بنابراین، طرح مسایل فرهنگی، آموزش، تعلیم و تربیت و آموزش دختران از مهم‌ترین مسایل و موضوعاتی بود که در شماره‌های متوالی و مختلف روزنامه اختر به نشر آن پرداخته می‌شد. توجه به مقام زن اشتراک و تساوی حقوق زن، و مرد، انتخاب و گزینش معلمین آشنا به فنون تعلیم و تربیت دختران و هم‌چنین انتخاب دایه‌ها برای پرورش دختران از دیگر مسائلی بود که در روزنامه اختر بدان اشاره شده است.

مخالفت و مبارزه با تفکر عدم آموزش و تعلیم و تربیت دختران که به دلیل محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی و گاه مذهبی در جامعه ایران عصر ناصری اعمال می‌شد و ذکر براهین و دلایل عقلی و حقوقی در رد این مسأله در مقالات و مطالب روزنامه اختر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. پرداختن به وظایف زنان در جوامع مختلف تحت تاثیر شرایط اجتماعی و اقلیمی و طبیعی، بررسی مقام و موقعیت زنان در شریعت اسلامی، مخالفت با افراط در آزادی زنان در بعضی از ممالک و بیان نتایج شوم این مسأله، بیان ویژگی‌های منفی در مورد زنان، مانند توسعه و گسترش و رواج فحشا در جوامع اسلامی و نقش دولت‌های استعماری در این مسأله، و ضرورت مقابله با آن، طرح مسأله طلاق، حجاب و... از دیگر مسایل و موضوعات مهمی است که در روزنامه اختر به جهت آگاهی زنان ایرانی از دو بعد مثبت و منفی مورد بررسی قرار گرفته است. در نتیجه می‌توان گفت که روزنامه اختر معتقد بود که باید با انجام اقدامات فرهنگی آموزشی و توسعه و گسترش مدارس، زمینه‌های حضور و مشارکت فعال زنان را در عرصه‌های مختلف جامعه فراهم نمود و ضمن مقابله با ویژگی‌های منفی، که طبعاً اجتناب‌ناپذیر

بود. جامعه را از فواید و نتایج مثبت اقتصادی و فرهنگی این امر بهره مند ساخت و زمینه توسعه و پیشرفت جامعه را در جوانب مختلف فراهم نمود.

منابع

- آبرهامیان، یرواند (۱۳۷۷) *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آرین پور، یحیی (۱۳۵۵) *از صبا تا نیما*. ۳ جلد، جلد اول. تهران: انتشارات کتابهای جیبی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۷) *اندیشه ترقی و حکومت قانون در عصر سپهسالار*. تهران: انتشارات خوارزمی.
- _____ (۱۳۵۵) *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*. تهران: انتشارات پیام.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان (۱۳۵۶) *روزنامه خاطرات*. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیر کبیر.
- بامداد، مهدی (۱۳۵۷) *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۳، ۱۲ و ۱۴ هجری*. تهران: انتشارات زوار.
- براون، ادوارد (۱۳۳۷) *تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در مشروطیت*. ترجمه محمد عباس. تهران: بی نا.
- صدر هاشمی، محمد (۱۳۶۳) *تاریخ جراید و مجلات ایران*. اصفهان: انتشارات کمال.
- فوران، جان (۱۳۷۸) *مقاومت شکننده* (تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی). ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.
- قاسمی، سید فرید (۱۳۷۸) *چکیده مطبوعات ایران عصر ناصری*. جلد اول. تهران: مؤسسه - مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- کاظم زاده، فیروز (۱۳۷۱) *روس و انگلیس در ایران (۱۹۱۴-۱۸۶۴ م)* پژوهشی درباره امپریالیسم. ترجمه منوچهر امیری. تهران: انتشارات آموزش و انقلاب اسلامی.
- کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۷۹) *تاریخ بیداری ایرانیان*. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- کسروی، احمد (۱۳۶۹) *تاریخ مشروطه ایران*. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- کهن، گویل (۱۳۶۰) *تاریخ سانسور در مطبوعات ایران*. جلد اول. تهران: انتشارات آگاه.
- لمبتون، آ.ک.س (۱۳۷۵) *ایران عصر قاجار*. ترجمه سیمین فصیحی. مشهد: انتشارات جاودان خرد.

مستوفی، عبدالله (۱۳۷۱) شرح زندگانی من. جلد دوم. تهران: انتشارات زوار.
 وطن دوست، غلامرضا (بی تا) اندیشه سیاسی میرزا یوسف خان مستشارالدوله ومشروطه ایران.
 مجموعه مقالات همایش بررسی مبانی فکری و اجتماعی مشروطیت ایران. بزرگداشت آیت‌الله
 محمد کاظم خراسانی: ص ۵۹-۳۴۹.

روزنامه اختر، سال اول تا سال بیست وسوم (۱۳۱۴-۱۳۹۲ ه.ق/۹۶-۱۸۷۶ م)

روزنامه تبریز، سال اول، شماره ۲، (۱۵ محرم ۱۲۹۷ ه.ق)

روزنامه علمی، سال اول، شماره ۱۳، (۲۴ ربیع الاول ۱۳۲۴ ه.ق)

روزنامه مریخ، سال اول، شماره ۹ (۲۴ جمادی الثانی ۱۲۹۶ ه.ق)

روزنامه نصری، سال اول، شماره اول، (غره شوال ۱۳۱۱ ه.ق)

روزنامه نصری، سال اول، شماره ۶ (۱۵ ذی الحجه ۱۳۱۱ ه.ق)

روزنامه نصری، سال اول، شماره ۱۹، (غره رجب ۱۳۱۲ ه.ق)

روزنامه نصری، سال دوم، شماره ۱۳، (غره صفر ۱۳۱۳ ه.ق)

روزنامه نصری، سال دوم، شماره ۲۰ (۱۱ ربیع الثانی ۱۳۱۳ ه.ق)

روزنامه نصری، سال سوم، شماره ۷، (غره ذی الحجه ۱۳۱۳ ه.ق)